

# Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd  
meysydd llên, crefydd a hanes  
yng Nghaerdydd a'r Fro*

## Yr Athro E. Wyn James



### 'Eilun Coll': Eluned Morgan, O. M. Edwards a'r Rhyfel Mawr (Rhan 2)

Roedd Eluned Morgan yn heddychraig o argyhoeddiadau cryf. Dywed mewn llythyr yn Ebrill 1916: 'Yr oedd fy hen dad annwyl wedi'm dysgu er yn blentyn nad oedd rhyfel ond math ar wallgofrwydd'; ac roedd Michael D. Jones yntau, 'tad y Wladfa Gymreig', yn gadarn ei heddychiaeth. Ac arwydd o wrthwynebiad di-syfl Eluned i ryfel ac o'i safle yn y bywyd diwylliannol Cymraeg yw'r ffaith iddi fod yn un o'r tua 30 a oedd yn bresennol mewn cynhadledd heddwch nodedig yn y Bermo ddiwedd Mawrth 1916 – hithau'n un o'r unig ddwy a fu yno. Ymhlith y cynadleddwyr eraill roedd Thomas Rees (prifathro Coleg Bala-Bangor), J. Puleston Jones, George M. Ll. Davies, T. Gwynn Jones a T. H. Parry-Williams. Dros ddeugain mlynedd yn ddiweddarach, gallai un o'r cynadleddwyr, R. J. Jones (a oedd ar y pryd yn fyfyrwr ym Mangor, ond a ddaeth yn 1931 yn weinidog eglwys yr Annibynwyr ym Minny Street, Caerdydd), ddweud mai dyna'r gynhadledd fwyaf cofiadwy y bu ef ynddi erioed; ac yn ôl Eluned Morgan, roedd yn werth yr ymdrech a'r gost o fynd yno 'pe i ddim ond clywed y cawr feddyliwr hwnnw Gwynn Jones yn tywallt ei enaid allan fel na thywalltodd erioed o'r blaen'.

Arweiniodd y gynhadledd honno yn y Bermo at sefydlu'r cylchgrawn misol dylanwadol *Y Deyrnas* er hyrwyddo egwyddorion heddychiaeth. Fe'i cyhoeddwyd rhwng 1916 ac 1919, ac roedd ganddo gylchrediad o dros 2,500 o gopiâu. Dyma'r cylchgrawn y dywedodd yr Athro W. J. Gruffydd amdano ei fod yn 'un o'r achosion cryfaf na cholodd Cymru ei henaid yn hollol yn nydd y gwallgofrwydd mawr'; ac fe gyfrannodd Eluned ysgrif, 'Sancteiddio'r Aelwydydd', i ail rifyn y cylchgrawn hwnnw, yn Nhachwedd 1916, yn apelio ar i ferched Cymru wneud a allent 'i lefeinio'r wlad â'r egwyddorion [Cristnogol] hynny fuasai'n gwneud rhyfeloedd a chreulonderau o bob math yn bethau amhosibl', gan bwysleisio'r angen i 'egwyddorion y Testament Newydd [gael] eu plannu'n ddwfn yng nghalon pob mam yng Nghymru', fel ei bod hi yn ei thro yn hau 'hadau'r Bywyd' yn ei phlant ym more eu hoes.

Yn ôl Eluned, roedd y Gwladfawyr, 'bob copa walltog' ohonynt, yn gryf eu gwrthwynebiad i'r rhyfel yn erbyn y Boeriaid yn ne Affrica (1899–1902), gan



(trwy garedigrwydd y  
ddiweddar Tegai  
Roberts)

ystyried y Boeriaid yn 'genedl fechan ddewr yn ymladd am famwlad a rhyddid' yn erbyn 'John Bull'. Ond roedd y rhan fwyaf o bobl Cymru o blaid y rhyfel hwnnw, fel y tystia'r cnwd o enwau strydoedd yn ardal Pen-y-lan yng Nghaerdydd sy'n dwyn enwau yn gysylltiedig â Rhyfel y Boer – Ladysmith, Mafeking, Kimberley, Harrismith, Melrose, ac yn y blaen – heb sôn am y ffaith fod rhyddfrentiau Caerdydd a Bangor wedi eu hestyn i Robert Baden-Powell, 'arwr Gwarchae Mafeking' (a sylfaenydd mudiad y Sgowntiaid).

Un wedd ar ramantiaeth Eluned oedd y duedd a oedd ynddi i greu arwyr. Un ohonynt oedd David Lloyd George: 'mae fy edmygedd ohono fel gwleidyddiwr yn ddihsbydd', meddai amdano mewn llythyr yn 1899. Caiff Lloyd George ei ganmol yn fawr gan Eluned Morgan bryd hynny am fynd yn groes i'r farn gyhoeddus a gwrthwynebu Rhyfel y Boer, gan lynu 'yn ddewr a nobl wrth ei Greddo Heddwch'. Ond erbyn y Rhyfel Mawr yr oedd pethau'n wahanol, a Lloyd George bellach yn 'eilun coll' ganddi, wedi iddo dderbyn swydd Gweinidog Arfau'r Llywodraeth yn 1915.

Ond yr oedd gwaeth i ddod! Un o arwyr mwyaf Eluned, a'i mentor llenyddol, oedd Owen M. Edwards, un o arweinwyr amlycaf yr adfywiad diwylliannol a gwladgarol, rhamantaidd a radicalaidd, a welwyd yng Nghymru o'r 1880au ymlaen, a ffigur allweddol yn y gwaith o hybu'r defnydd o'r Gymraeg mewn ysgolion. Meddai Eluned amdano mewn llythyr yn 1899:

Efe yw'm Ideal i o bob peth sydd Gymreig, o bob peth sydd bur, o bob peth sydd aruchel, efe yw'm hathraw llenyddol ac wrth ei draed yr hoffwn fyw.

Ond dadleuai O. M. Edwards mai 'rhyfel cyfiawn' o blaid cenhedloedd bychain a rhyddid oedd un Prydain yn erbyn yr Almaen a ddechreuodd yn 1914; ac yn rhifyn Ebrill 1916 o'i gylchgrawn dylanwadol, y '*Cymru Coch*', y rhifyn yn union ar ôl y gynhadledd heddwch yn y Bermo, ymddangosodd ysgrif ganddo a oedd nid yn unig yn galw ar i bawb gefnogi'r Rhyfel Mawr ond a oedd hefyd yn feirniadol iawn o wrthwynebwyr cydwybodol. Archollwyd Eluned. Meddai mewn llythyr yr adeg honno:

A phwy fyth fuasai'n gallu credu y gallasai ein heulwen a'n harwr ym mhob delfryd dlos droi'n 'recruiting sergeant'? [...] Nid oes arnaf gywilydd arddel fy mod wedi colli dagrau chwerw wrth ben ysgrif fy eilun.

A dyna'r Rhyfel Mawr wedi creu 'eilun coll' arall i Eluned.

Aeth Eluned Morgan yn ôl i'r Wladfa ddiwedd 1918, fyth i ddychwelyd i Gymru. Yn ôl un adroddiad papur newydd ar y pryd, roedd hi 'wedi blino ar sŵn a dwndwr militariaeth, a'i henaid yn dyheu am dawelwch y paith pell'. Bu'n athrawes ysgol Sul ar ddosbarth o ferched yn Eglwys Minny Street, ac ysgrifennodd llythyr atynt o Rio de Janeiro, dyddiedig 12 Rhagfyr 1918, yn mynegi ei siom fawr o beidio â gallu treulio Sul arall yn eu cwmni cyn ffarwelio, 'gan ei bod yn annhebyg y bydd i ni fyth eto gyfarfod'; ac yn y llythyr hwnnw mae'n eu hannog

i roi eich bywyd cyfan i'w wasanaeth [sef i Iesu] ac i'w ogoneddu yn eich bywyd bob dydd. Cofiwch bob amser na allwn ni wneud dim sydd o unrhyw werth heb Iesu. [...] Cofiwch hefyd mai gwaed gwerthfawr Iesu Grist a'i galluogodd Ef i faddau ac i anghofio ein pechodau.

Cyn pen dwy flynedd wedi i Eluned ddychwelyd i'r Wladfa, roedd ei 'heilun coll', Owen M. Edwards, yn

ei fedd. Cyhoeddodd Eluned ysgrif deyrnged haelfrydig iawn iddo yn *Y Drafod*, papur y Wladfa, yn Rhagfyr 1920. Mor anodd yw dychmygu am Gymru heb 'O.M.', meddai, â meddwl am Gymru heb yr Wyddfa; ond yn ei hysgrif nid yw'n crybwyll ei gefnogaeth i'r Rhyfel Mawr, a fu'n ergyd mor drom iddi. Ac ymhen deng mlynedd, yn 1930, Eluned Morgan oedd yn gyfrifol am gasglu cyfraniadau yn y Wladfa tuag at 'Gronfa Goffa Syr Owen M. Edwards', gan ei alw bryd hynny yn 'un o Gymwynaswyr Mawr ein Cenedl'. Edrych heibio i ymateb O. M. Edwards i'r Rhyfel Mawr a wnaeth Eluned, felly, wrth ei goffáu, a chanolbwyntio ar ei fawredd ac ar ei gariad angerddol at Gymru a'i gwerin bobl; ond o gofio teitl cylchgrawn heddwch 1916, sef *Y Deyrnas*, mae rhyw eirioni yn y ffaiith bod Eluned, yn ei hysgrif yn *Y Drafod*, yn disgrifio ymlyniad Owen M. Edwards o'i ieuencid wrth y ffydd Gristnogol trwy ddweud fod 'O.M.' wedi dysgu'n fore 'egwyddorion mawr y Deyrnas nad yw ei seiliau fyth i siglo'.